

ÜSKÜDAR

di, müstakil ilçe haline getirildi. 1987'de Ümraniye, 2008'de Ataşehir ilçeleri teşkil edildi. Cumhuriyet döneminde Üsküdar'da 1935'te 57.000 kişi yaşıyordu. 1970'te kırk iki mahallede 120.000 kişi, 1990'da kırk yedi mahallede 396.000 kişi, 2000'de elli bir mahallede 495.000 kişi bulunuyordu. Mahalle sayısı 2008'de Ataşehir ilçesinin tesisıyla elli bire düştü. 2009'da bazı mahalleler birleştirildi ve sayı otuz üçe indirildi. Aynı yıl yapılan sayım sonuçlarına göre Üsküdar yaklaşık 524.000 kişiden meydana gelen nüfusa sahipti. 2010 yılında bu sayı 527.000'e ulaştı.

BİBLİYOGRAFYA :

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 919-927/M. 1513-1521) (haz. Bilgin Aydın – Ekrem Tak), İstanbul 2008; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 331, 469-480; Eremya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul* (trc. H. D. Andreasyan, nşr. K. Pamukçyan), İstanbul 1988, s. 47, 278-279; P. G. İnciçyan, *XVIII. Asırda İstanbul* (trc. H. D. Andreasyan), İstanbul 1976, s. 129, 133, 135; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I-II; Mehmet Solmaz, *Tarih Boyunca Asya'nın Kapısı: Her Yönüyle Üsküdar*, İstanbul 1979; R. Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul* (trc. Mehmet Ali Kılıçbay – Enver Özcan), Ankara 1986, I, 308; Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu, 1500-1927*, Ankara 1996, s. 72; Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, İstanbul 2001, I-III; Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri* (trc. Bahar Tırnakçı), İstanbul 2003, s. 208-209, 241; Semavi Eyice, "Fetihten Önceki Üsküdar", *Üsküdar Sempozyumu I: 23-25 Mayıs 2003: Bildiriler* (ed. Zekeriya Kurşun v.dğr.), İstanbul 2004, I, 17-20; Ahmet Güneş, "16. ve 17. Yüzyıllarda Üsküdar'ın Mahalleleri ve Nüfusu", a.e., I, 42-56; Elmon Hançer, "Üsküdar Ermeni Cemaati Tarihinde Bir Gezinti", a.e., I, 140-155; Mahmut Karaman, "Üsküdar'ın Türkiye Kimliği: Üsküdar Anadolu", a.e., I, 213-242; İsmail Hakkı Kurtuluş, "Dünden Bugüne Bağlarbaşı, Altunizade ve Kısıklı'daki Kültür Mirasımız", a.e., I, 382-408; Mehmet Mazak, "1802 Tarihli Üsküdar İskeleyi ve Üsküdar Kayıkçıların Demografik Yapısı", *Üsküdar Sempozyumu II: 12-13 Mart 2004: Bildiriler* (ed. Zekeriya Kurşun v.dğr.), İstanbul 2005, I, 63-68; Bülent Arı, "Üsküdar'ın Ulaşımı", a.e., I, 105-120; Selçuk Mülayim, "19. Yüzyılda Üsküdar", a.e., I, 138-150; Nahide Şimşir, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Üsküdar Esnafı ve Meseleri", a.e., I, 334-342; İmre Özbek, "Üsküdar Meydanının Toplumsal Veriler Doğrultusunda Geçirdiği Mekânsal Dönüşüm", a.e., II, 371-384; Sedat Murat v.dğr., *Dünden Bugüne Sosyo-Ekonomik Yönleriyle Üsküdar*, İstanbul 2006, I-II; Nevzat Erkan, "XVIII. Yüzyılda Şer'iye Sicillerine Göre Üsküdar'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V: 1-5 Kasım 2007: Bildiriler* (ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul 2008, I, 121-132; Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Döneminde Üsküdar Köyleri", a.e., I, 143-180; Murat Uluskan, "Üsküdar Kayıkçıları (XVIII. Yüzyıl)", a.e., I, 245-258; Zeki Tekin, "Üsküdar Debbaghaneleri ve Üretim Kapasitesi (Klasik Osmanlı Dönemi)", a.e., I, 307-322; Birsnel Küçüksü-

pahioğlu, "Bizans Döneminde Üsküdar", a.e., II, 503-514; Mustafa Daş, "Üsküdar'da Türk ve Bizans Hükümdarlarının Yapılan Görüşmeler", a.e., II, 515-522; Sibel Özer, "Seyyahların Kalemle 17. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bir Pitoresk Şehir: Üsküdar", a.e., II, 569-590; Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılı Seyyahlara Göre Üsküdar (1789-1839)", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI: 6-9 Kasım 2008: Bildiriler* (ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul 2009, II, 43-58; M. Hanefi Bostan, "XV-XVII. Yüzyıllarda Üsküdar Nahiyesi Köylerinde Sosyal ve İktisadi Hayat", a.e., II, 365-402; Kenji Fujiki, "İstanbul Mahkemesi Şer'iye Sicil Defterlerinin Üsküdar Esnaf Tarihi İçin Önemi", a.e., II, 429-442; Emin Nedret İşı, "İstanbul'un Mahalle İsimlerine Ait Kaynaklar ve 1876-1877 Tarihli Esami-i Mahallat", *İstanbul*, sy. 40, İstanbul 2002, s. 71-77; Tahsin Yazıcı, "Üsküdar", *İA*, XIII, 127-131; St. Yerasimos, "Üsküdar", *EI²* (İng.), X, 923-924; Deniz Mazlum, "Üsküdar", *DBIst.A*, VII, 343-346; Atilla Aksel, "Üsküdar İlçesi", a.e., VII, 346-348.

M. HANEFİ BOSTAN

□ MİMARİ. Marmaray kazıları sırasında ele geçen çanak çömlek parçaları Üsküdar'ın (Khrysolopolis) geçmişinin en azından arkaik döneme, milattan önce VI-V. yüzyıllara kadar uzandığını kanıtlamıştır. Bu kazılarda Roma dönemine ait ev eşyaları, heykelticiler ve mezar taşları ortaya çıkarılmıştır. İmparator Maurikios'un (582-602) yazlık sarayı, VI. yüzyılın sonlarına ait Meryem'e sunulmuş Philippikos Manastırı, Azize Marina'ya ithaf edilen manastır, Lyknia Manastırı eski kaynaklarda adları geçen Üsküdar'daki Bizans yapılarıdır. 2005 yılı kazılarında Mihrimah Sultan Külliyesi'nin batısındaki alanda bir Bizans yapı kompleksinin alt yapı kalıntılarına rastlanmıştır. Üsküdar'ın Bizans dönemine ait diğer izleri çevreye dağılmış sütun parçalarından öteye gitmez. Paşa limanı ile Salacak Burnu arasında kalan, günümüzde büyük ölçüde dolmuş durumdaki koyda yer alan limanın iri taş bloklardan meydana gelen kalıntılarıyla iskelesine ait ahşap kazıklar da son kazıda ortaya çıkarılmıştır. Bizans yazlık sarayının Salacak'ta (Damalıs) olduğu kabul edilir. Sahilden 180 m. uzakta, deniz ortasındaki bir kayalığın üzerinde yer alan fener kulesinin (Leandros Kulesi / Kızkulesi) geçmişi milattan önce 410 yılına kadar uzanır. Üsküdar'ın sahilden uzak kesimlerinde Toptaşı sirtlarında, Sultantepe'de, Karacaahmet Mezarlığı civarında bazı dağınık Bizans mimari parçalarına rastlanmaktadır.

Üsküdar bir yerleşim yeri olma özelliğini Türk döneminde kazanmıştır. Özellikle XVI. yüzyıldan itibaren İstanbul için önemli bir pazar yeri haline gelmesi nüfusunun hızla artmasını sağlamış, sahilde ve

iç kesimlerde yeni mahalleler kurularak buraları vakıf eserlerle donatılmıştır. Fethin ardından Veziriazam Rum Mehmed Paşa'nın inşa ettirdiği külliye, Mihrimah Sultan, Şemsi Paşa, Atik Vâlide Sultan, Çini Camii, Yeni Vâlide, Ahmediye, Ayazma, Altunizade külliyesi izlemiştir. Üsküdar'ın kubbeli camileri içinde Sadrazam Kara Nişancı Dâvud Paşa'nın yaptırdığı camii dışında kare planlı, üzeri bir kubbeyle örtülü yapılardan Kaptanıderyâ Kaymak Mustafa Paşa'nın eski bir mescidin yerine inşa ettirdiği 1140 (1727-28) tarihli camii ile II. Mahmud'un hareminden Cevri Kalfa adına XIX. yüzyıl başlarında Zeynekâmil'de yaptırılan empire üslûbündeki camii önemli örneklerdendir. Üzerleri birer kırma çatıyla örtülü, daha küçük ölçülerde ve mimari özellikleri yönünden daha mütevazı camilerden Gülfem Hatun Camii inşa edilirken mimari özelliklerini büyük ölçüde yitirmiştir. Harem'deki 1242 (1826-27) tarihli Tâhir Efendi Camii empire üslûbunda inşa edilmiştir. Selman Ağa Camii (912/1506), Doğanclar'daki Çakırcıbaşı Hasan Paşa Camii, Ayazma'da 1006 (1597) tarihli İmrahor Camii, Salacak'ta Sinan Paşa Camii, Sultantepe'de Şeyhülislam Mirzazâde Şeyh Mehmed Efendi'nin 1143 (1730-31) tarihli camii Üsküdar'daki çatılı camilerin belli başlı diğer örnekleridir. Men-

Kaptanıderyâ Kaymak Mustafa Paşa'nın inşa ettirdiği Kaptan Paşa Camii

Çiçekçi
Ayşe Hatun
ve Selimiye
Nevnihal
Hatun
namazgâhlarının
kible taşları

zilhâne yokuşunda İbnülemin Ahmed Ağa, Karacaahmet Mezarlığı içinde Şehitlik, Çiçekçi'de Ayşe Hanım, Selimiye'de Nevnihal Hatun, Kısıklı'da Selâmi Ali Efendi ve Seyyid Ahmed deresi namazgâhlarının kible taşları günümüze sağlam durumda gelmiştir. Üsküdar'daki kırk yedi tekleden belli başlıları Afganiler Tekkesi, Aziz Mahmud Hüdâyî Külliyesi, Bandırmalızâde Tekkesi, Fenâi Ali Efendi Tekkesi, Hindiler Tekkesi, Karacaahmet Sultan Tekkesi ve Türbesi, Miskinler Tekkesi, Nasûhî Tekkesi, Özbekler Tekkesi, Selâmi Ali Efendi Tekkesi, Rifâi Âsitânesi ve Selimiye Tekkesi'dir. Üsküdar'ın en önemli tasavvuf yapılarından olan Üsküdar Mevlevihânesi aynı zamanda dervişlerin konaklamasına mahsus bir zâviye özelliği taşıyordur.

Üsküdar'ın Ermeni ve Rum cemaatlerinin mâbedleri yoğun biçimde ikamet ettikleri Yenimahalle ve yakın çevresinde bulunmaktadır. 1831'de II. Mahmud'un izniyle inşa edilen Prophotis Elias Rum Ortodoks Kilisesi, İstanbul'un en büyük kiliselerinden biri olup Kadıköy Metropolitliği'ne bağlıdır. Üzeri beşik tonoz örtülüdür, geniş bir avlusu ve taştan çan kulesi vardır. Rumlar'a göre daha kalabalık olan Ermeniler'in iki kilisesi mevcuttur. 1617'de İstanbul Patriği Vardapet Zakarya tarafından inşa ettirilen Surp Garabet Kilisesi küçük, ahşap bir yapıydı. 1844'te yeniden yapılmış, 1887 yangınında yanınca bir yıl içinde bugünkü binası inşa edilmiştir. İbadet mekânı beşik tonoz üzerine kırma çatıyla örtülüdür. Kâgir iki çan kulesi bulunmaktadır. Selâmsız'da 1676'da Balatlı Papaz Abraham tarafından yaptırılan Surp Haç Kilisesi'nin günümüzdeki binası 1880 tarihidir.

Evliya Çelebi, Üsküdar'da on bir imaretin olduğunu söyler (*Seyahatnâme*, I, 474). Burada inşa edilen ilk imaret Fâtih Sultan Mehmed dönemine aittir. İmaretin yerine daha sonra Yenicami İmaretini inşa edilmiştir. Üsküdar'ın büyük külliyelerinin yanı sıra Dâvud Paşa, Gülfem Hatun, Aziz Mahmud Hüdâyî yapılar topluluğu içinde de imaret mevcuttu. Üsküdar'da Rum Mehmed Paşa, Mihrimah Sultan, Gülfem Hatun, Şemsi Paşa, Atik Vâlide, Çinili ve Ahmediye külliyelerinin medreseleri vardır. Bunların dışında Şeyhülislâm Minkârîzâde Yahyâ Efendi'nin harap medresesi, yıkılarak ortadan kalkan Mihrişah Hatun (Hacı Kadın) Medresesi ile Ayşe Sultan, Atik Vâlide ve Esmâhan Sultan dârül-kurrâları sayılabilir. 1870'te Üsküdar'ın merkezinde yirmi sekiz sıbyan mektebi mevcuttu (Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, II, 897). Büyük külliyelerin pek çoğunda birer sıbyan mektebi bulunmaktadır. Müstakim mekteplerin en önemlileri Dârüssaâde Ağası Mehmed Ağa'nın 998 (1590) yılında inşa ettirdiği Atpazarı'ndaki Kemeraltı Mektebi, İmrahor'da Rüstem Paşa Sıbyan Mektebi, Kapıağası Yâkub Ağa'nın Toptaşı'ndaki 1091 (1680) tarihli, tamamen kesme taştan fevkanî mektebi ve Pazabaşı'nda 1116'da (1704) Şehid Ahmed Paşa tarafından yaptırılan fevkanî Çavuş Paşa Mektebi'dir.

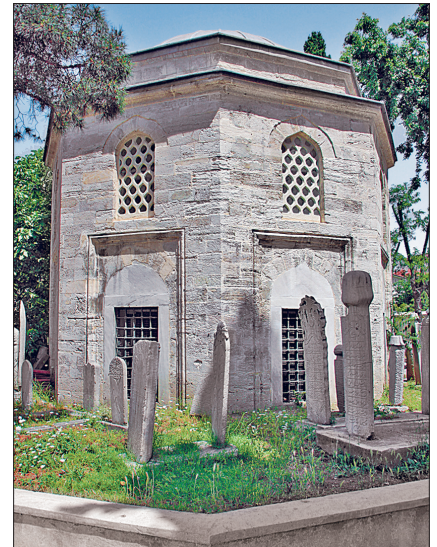
II. Abdülhamid devrinde Haydarpaşa'da Baytar Mektebi'nin inşa edilmesinden sonra 1900 yılında Numune Hastahanesi ile birlikte Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne binası yaptırılmıştır. Üsküdar'daki askerî okullardan topçu subayı yetiştiren Humbarahâne ve Mühendishâne I. Mahmud zamanında 1146'da (1734) Atik Vâlide Bî-

marhânesi'nde kurulmuştur. Sultan Abdülaziz devrinde Toptaşı caddesi üzerindeki rüşdiye ile Paşakapısı Rüşdiyesi inşa edilmiştir. Üsküdar'da ilk kız okulunun Amerikalılar tarafından 1871'de açılmasının ardından 1877'de Üsküdar Kız Rüşdiyesi, bundan bir yıl sonra Doğançılar Ramazanoğulları Konağı'nda Kız Sanat Enstitüsü eğitime başlamıştır. Üsküdar'da XVIII. yüzyılın başlarından itibaren çok sayıda Ermeni okulu hizmete girmiştir.

Üsküdar'da Eminzâde Hacı Ahmed Ağa'nın 1134'te (1722) Ahmediye Külliyesi'nde, Lutfi Bey'in 1317'de (1899) Aziz Mahmud Hüdâyî Külliyesi ve Seyyid Abdülkadir Efendi'nin 1135'te (1723) Atik Vâlide Külliyesi içinde kurdukları kütüphanelerle Gülnûş Emetullah Sultan'ın vakfettiği külliye (Yeni Vâlide Külliyesi) içinde kütüphaneler bulunmaktaydı. Mirzazâde Şeyh Mehmed Efendi, Sultantepe'deki camisinin yanına bir de kütüphane inşa ettirmiş, şair Nâbî evinin bir bölümünü kütüphane haline getirmiş, Yâkub Ağa fevkanî mektebinin bir kısmını kütüphane olarak ayırmıştır. 1196'da (1782) Hacı Selim Ağa'nın Atlamataş'ında inşa ettirdiği kütüphane Batılılaşma döneminin mimari özelliklerini taşır. Pertev Paşa 1252 (1836) yılında Çiçekçi'deki Selimiye Tekkesi avlusunda bir kütüphane yaptırmıştır.

Rum Mehmed Paşa, Şemsi Paşa, Karaca Ahmed Sultan, Aziz Mahmud Hüdâyî ve

Doğançılar'da Hacı Ahmed Paşa Türbesi - Üsküdar / İstanbul

ÜSKÜDAR

Nurbânû Sultan tarafından yaptırılan Çarşı Hamamı – Üsküdar / İstanbul

Mihrimah Sultan külliyesi içindeki türbelerle Gülnûş Emetullah Sultan Türbesi dışında mimari özellik taşıyan türbelerden Sadrazam Kayserili Halil Paşa ve oğlu Mahmud Bey'in birbirine komşu, kesme taştan, kare planlı ve üzeri kubbeli türbeleri önemlidir. Mimar Sinan'ın eseri olan Doğanlılar'daki Hacı Ahmed Paşa Türbesi sekizgen gövdeli, üzeri kubbeyle örtülü, iki kat pencere, düzgün kesme taştan inşa edilmiş bir yapıdır. Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa ile Zeynep Hanım'ın yaptıkları hastahanenin bahçesindeki türbeleri de aynı plana sahip neo-klasik bir yapıdır. Şeyh Mustafa Devâtî'nin türbesi inşa ettirdiği caminin avlusundadır. Ahmediye Camii'nin kible yönündeki 947 (1540) tarihli Kefçe Dede Türbesi ve Nişancı Hamza Paşa Türbesi (At Türbesi) baldaken tarzındadır.

Üsküdar'da 174 çeşmenin inşa edildiği ve 115'inin günümüze ulaştığı tesbit edilmiştir (a.g.e., III, 1030). Bunların büyük çoğunluğu tek kemerli niş, önünde bir su teknesi, arkasında su deposu bulunan mahalle çeşmeleridir. Bu su yapılarının en önemlisi sahildeki III. Ahmed Meydan Çeşmesi'dir. Paşalimanı sahilindeki Hüseyin Avni Paşa Çeşmesi, Batı zevkine uygun süslemeleriyle ön plana çıkar. 1291 (1874) tarihli bu çeşme barok özelliklerini kuvvetle hissettiren merkezî kısmı ve her iki yanındaki beşer tekneli bölüm boydan boy mermer kaplamalıdır. Diğer bir barok çeşme Nuhkuyusu'ndaki Hüsâmeddin Ağa Çeşmesi'dir. Kapağası'ndaki 1206 (1791-92) tarihli Mihrişah Vâlide Sultan Çeşmesi, Duvardibi'ndeki 1217 (1802) tarihli III. Selim Çeşmesi, Yeni Vâlide Camii çevre duvarına bitişik 1121 (1709) tarihli çeşme ile Kemankeş Ahmed Ağa'nın hayratı olan üç yüzlü Horhor Çeşmesi Üsküdar'ın en önemli çeşmeleridir.

Ahmediye, Yeni Vâlide, Aziz Mahmud Hüdâyî ve Çinili yapılar topluluğuna ait olanlar dışında Üsküdar'daki sebiller bir yapıya bağlı ya da müstakil tipteki örneklerdir. Bunların içinde mimari özellikleriyle ön plana çıkanların başında Nuhkuyusu'nda Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey'in 1275'te (1858) aile hazînesinin duvarına yaptırdığı Türk empire üslûbundaki sebiller gelir. Dalgalı hatlara sahip cephesinde dört gömme pâyecik arasına üç pencere, yarım daire şeklindeki sebiller öne doğru çıkıntı teşkil eder. Vezîriâzam Kayserili Halil Paşa'nın 1026 (1617) tarihli, türbesinin altında yer alan klasik üslûptaki sebiller kesme taştan inşa edilmiş iki pencere, bir yapıdır. Kadî Sâdeddin Efendi'nin 1154'te (1741) Karacaahmet'te inşa ettirdiği barok üslûbundaki sebiller sütunçelerle ayrılan, şebekeli, dilimli kemeri olan üç pencereye sahiptir.

Sebillerin çoğu hac ve kervan yolunu şenlendiren hayır yapılarıdır. Tunusbağı, Duvardibi, Karacaahmet güzergâhında Hasodalı Ahmed Ağa'nın mektebi altına yaptırdığı 1053 (1643) tarihli sebiller, Mehterbaşı Ahmed Ağa, Zâliha Hanım, Meryem

Hatun, Şerife Hatice Hatun sebilleri, Anadolu Kazaskeri Ahmed Muhtar Efendi'nin Mollacıkzâde Sebilleri, Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşı Mustafa Ağa'nın fevkanî sıbyan mektebi altına inşa ettirdiği 1166 (1753) tarihli sebiller, Arapzâde Mehmed Âmir Molla'nın aile mezarlığına bitişik konumdaki ahşap sebiller yok olmuştur. 1285 (1868) tarihli Hacı Hüseyin Hayri Paşa Sebilleri kubbe örtülü ve kemerli üç pencereye sahip bir yapıdır. Matbah-ı Âmire Emîni Ziyâeddin Mehmed Efendi'nin Karacaahmet Türbesi bitişikliğine 1283'te (1866-67) yaptırdığı sebillerin iki penceresi ve on iki maşrapalığı vardır. Üsküdar'ın su ihtiyacını büyük ölçüde Çamlıca tepesinin eteklerinden çıkan kaynak suları karşılıyordu. Farklı dönemlerde inşa edilen vakıf su yolu tesisleriyle Üsküdar'ın değişik kesimlerine su dağıtımını yapmıştır. Bu sistemin parçalarından olan su terazilerinden Duvardibi, Kapağası, Selimiye Kışlası içinde ve Selâmsız'daki su terazileri günümüze ulaşmıştır. Bunlar kesme taş ve tuğla kullanılarak Batı üslûbunda inşa edilmiş örneklerdir (bk. ÜSKÜDAR SULARI).

Üsküdar'da Rum Mehmed Paşa, Mihrimah Sultan, Atik Vâlide, Çinili ve Selimiye külliyelerinin hamamları dışında mevcut durumdaki en eski hamam Rum Mehmed Paşa Camii yakınındaki çift hamamdır. Kare planlı, şirvanlı soyunmalı, enlemesine dikdörtgen planlı ılıklı, ortasında sekizgen göbek taşı olan, dört köşesi halvetli ve üzeri kubbe örtülü sıcaklığı ile klasik Osmanlı hamamlarının karakteristik plan şemasına sahiptir. Ahmediye'deki Ağa Hamamı, Malatyalı İsmâil Ağa tarafından 1018 (1609) yılında yaptırılmıştır. Çift katlı soyunmalı, sekizgen biçimli yüksek aydınlık feneri vardır. Küçük bir ılıklıkla sekizgen göbek taşı (sadece erkekler kısmında) ve dört köşesinde üzeri kubbeciklerle örtülü halvetleri bulunan klasik bir ör-

Sultan II. Mahmud Çeşmesi ile Seyh Devâtî Camii avlu duvarına bitişik kitâbesiz çeşme

Karacaahmet'teki Kadı Sâdeddin Efendi Sebili – Üsküdar / İstanbul

nektir. Nurbânû Sultan'ın Atik Vâlide Sultan Külliyesi'ne akar olarak inşa ettirdiği çifte hamam Üsküdar'daki en önemli hamamdır. Çarşı Hamamı adıyla tanınan bu yapı Mimar Sinan'ın eseridir. Kadınlara ve erkeklere ait bölümlerin planları birbirinin aynıdır ve tam bir simetri hâkimdir. Büyük değişikliklerle çarşıya dönüştürülen hamamın ortadan kalkan soyunmalık kısımları kare planlı geniş birer mekân halinde olmalıdır. Üzeri üçer kubbecikle örtülü enlemesine mekânlardan ibaret ılıkılık ve yıldızvari planlı sıcaklıklara sahiptir. Günümüzde aslı işlevini sürdüren hamamlardan İcadiye Dağ Hamamı, Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey'in Medine'deki kütüphanesine akar olarak yapılmıştır. Ortasında aydınlık feneri bulunan, dört yöne eğimli bir çatıyla örtülü soyunmalık, dar bir mekân halindeki ılıkılık, kubbe örtülü, ortasında göbek taşı olan, iki halvetli sıcaklıktan meydana gelir. Ayazma Sarayı'nın hamamı ile Selâmsız'daki Kuşluk Hamamı günümüze harap durumda ulaşmış, Cinci Hüseyin Efendi, Sinan Paşa ve Hüseyin Paşa hamamları ortadan kalkmıştır.

Evliya Çelebi Üsküdar'da yolcuların, deniz ve kara yoluyla ticaret yapanların kullandıkları, her biri kırk-elli ocaklı 500 hanın bulunduğunu söyler (*Seyahatnâme*, I, 476). Surre-i hümâyün törenlerinin, hacca uğurlama ve karşılama yapıldığı, doğudan gelen ticaret kervanlarının mal indirip bindirirken konakladıkları Üsküdar'da çok sayıda hana ihtiyaç duyulduğu muhakkaktır, ancak Evliya Çelebi'nin verdiği rakam abartılı görünmektedir. Bu hanların en önemlileri 1930'lu yıllara kadar sağlam durumda kalan Mihrimah Sultan Kül-

liyesi içindeki kervansaray, Atik Vâlide Külliyesi içinde bugün sağlam durumda olan kervansaray ile Çinili Külliyesi'ne ait günümüze ulaşamayan Kösem Sultan ve Gülfem Hatun kervansaraylarıdır. Posta tatarlarına mahsus III. Mustafa Hanı ile şahin, doğan gibi yırtıcı kuşlarla avlananlara ait yazlık hanlar ve ünlü Bekâr Hanı Doğanlılar'da bulunuyordu. Bir grup han ise Atpazarı'ndaydı.

Üsküdar'ın bedesteni sahilde Yeni Vâlide İmaret'i'nin yanındadır. Rum Mehmed Paşa vakfı olan arastası (Bat Pazarı, Sipahiler Çarşısı) bunun etrafında gelişmiştir. Meydan açılırken yıkılan elli civarındaki dükkânın ve tabakhânenin temelleri Marmaray kazılarında ortaya çıkmıştır. Çarşının mükemmel bir planı Pervitch Sigorta Planları'nın Üsküdar paftasında bulunmaktadır. Gülfem Hatun Çarşısı, Mimar Sinan Hamamı ile Gülfem İmaret'i arasında bulunmaktaydı. İç kesimlerdeki çarşılar Toptaş civarında ve Doğanlılar'da yer alıyordu. Gülfem Hatun Çarşısı'nın ortasındaki taş köprü'nün kenarlarında sıra halinde dükkânların olması ilgi çekicidir. Üsküdar'da halen tarihî bir köprü bulunmasa da Hans Dernschwam de Hradiczin, mart ayında bile suyu cız akan suyun üzerinde (herhalde Çavuşderesi) bir taş köprü'nün olduğunu söyler (*İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, s. 207).

Doğuya yapılan seferlerin hareket noktasını teşkil etmesi sebebiyle Üsküdar'ın gösterdiği hızlı gelişme sonucunda padişah ve devlet ileri gelenlerinin konaklamaları, dinlenmeleri için saray, kasır, köşk ve konaklar inşa edilmiştir. Türk döneminde kurulan Ayazma Sarayı, sahilde Üsküdar Sarayı (Kavak Sarayı), Selimiye'de III. Mustafa Sarayı, Şemsi Paşa Kasrı (Şerefâbâd), İmrahor'da Rüstem Paşa Kasrı, Sultantepe'de Mihrimah Sultan ve Piyâle Paşa kasrıları, Tunusbağ'ında Siyavuş Paşa Kasrı, Doğanlılar'da Hasan Paşa Kasrı günümüze ulaşmamıştır. Koşuyolu-Validebağ'ında Sultan Abdülaziz'in av köşkü ve Âdile Sultan Kasrı, Acıbadem'de Ahmed Râtib Paşa Köşkü (şimdi Çamlıca Kız Lisesi), Nakkaştepe'de Abdülmecid Efendi Köşkü, Altunizâde İsmâil Paşa Konağı, Marko Paşa Köşkü, Nakkaştepe eteğinde Molla Cemil Efendi Köşkü, Salacak'ta Çürüksulular Köşkü, Üsküdar'ın en önemli sivil mimarlık eserlerindedir. Boğaziçi'nin her iki yakasında olduğu gibi Üsküdar sahilinde deyalılar bulunmaktaydı. Bunların günümüzde mevcut en güzel örneği Kuzguncuk'taki Fethi Ahmed Paşa Yalısı'dır. Üsküdar'ın büyük iskelesi şimdiki va-

pur iskelesinin bulunduğu yerdedi. Öküzlimanı'ndaki iskele büyükbaş hayvanların naklinde kullanılıyordu. Atların taşınmasına mahsus iskeleden başka kayıkların kullanıldığı iskele, Balaban İskelesi, Gümrük İskelesi ile (Kavak İskelesi) saraylara ait özel iskeleler vardı.

Üsküdar'daki en önemli askerî tesis III. Selim döneminde Nizâm-ı Cedîd askerleri için yapılan Selimiye Kışlası'dır. Güvenlik ve asayiş için kurulan karakol binaları içinde merkez karakolu dahil olmak üzere Haydarpaşa, Selâmsız, Nuhkuyusu ve İcadiye karakolları yıkılmıştır. Ayazma Karakolu harap durumdadır. Nakkaştepe Karakolu yapılan yenilemeyle mimari kimliğini büyük ölçüde yitirmiştir. Mevcut durumdaki Çinili, Şemsipaşa ve Paşalimanı karakolları Batı'ya özgü üslup özellikleri taşıyan, giriş cepheleri sütunlu çıkmalar ve duvar pâyeleriyle belirginleştirilmiş, dönemin mimari özelliklerini taşıyan örneklerdir. Şimdi Adalet Tarihi Müzesi olan Üsküdar'ın mahkeme binası gördüğü restorasyonla günümüze kadar gelebilmiştir.

Üsküdar'ın tarihî müslüman mezarlığı 75 hektarlık bir alanı kaplayan Karacaahmet Mezarlığı'dır. Fetih'ten önce Türkler'in denetimi altında bulunduğu yıllardan itibaren (XIV. yüzyıl) ortaya çıkan kabristan İstanbul'un ele geçirilmesinden sonra şehrin Anadolu yakasında kesintisiz biçimde kullanılmıştır. Bu mezarlık sanatsal değerleri yüksek, Türk hat sanatı açısından son derece değerli mezar taşlarını bünyesinde saklayan bir müze gibidir. Bülbül-

Yâkub Ağa Sıbyan Mektebi ve Çeşmesi – Üsküdar / İstanbul

ÜSKÜDAR

deresi Mezarlığı'nın geçmişinin XVII. yüzyıl ortalarına kadar uzandığı anlaşılmaktadır. Mezarlığın bir kısmına Selânikliler gömüldüğü için Selânikliler Mezarlığı adını almıştır. Üsküdar'ın Ermeni, Rum ve Müsevî mezarlıkları Bağlarbaşı'nda birbirine bitişik konumdadır. Yüksek bir duvarla çevrili mezarlık alanının sağ ve sol yanı Ermeniler'e, orta kısmı Rumlar'a aittir. Saray mimarlarından Kırkor ve Serkis Balayan, şair Mateos Zarifyan ve Bedros Turyan burada gömülüdür. Müsevî mezarlığı ise Mahir İz caddesine bakan kısımdadır. Nakkaştepe'deki Yahudi Maşatlığı da santsal yönden çok değerli mezar taşlarına sahiptir. Haydarpaşa Asker Hastahanesi'nin arkasında denize nâzir tepede yer alan İngiliz Mezarlığı, Kırım Harbi'nde yaralı olarak buradaki hastahaneye getirildikten sonra veya çıkan kolera salgını sonucunda ölen müttefik İngiliz askerlerinin gömüldüğü mezarlıktır. İngiliz şarkiyatçısı Edward Denison Ross ile Macar savaş kahramanı Guyon Richard burada gömülüdürler. Mezarlığın ortasında yer alan, kaidesi granit, üst kısmı mermerden yapılmış anıt 1857'de Kraliçe Victoria tarafından diktirilmiştir (ayrıca bk. *DİA*, ilgili maddeler).

BİBLİYOGRAFYA :

H. Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü* (trc. Yaşar Önen), Ankara 1992, s. 207; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 472-476; İzzet Kumbaraçlar, *İstanbul Sebilleri*, İstanbul 1938, s. 17, 19, 25; İbrahim Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, İstanbul 1945, II, 253-481; R. Janin, *Constantinople byzantine*, Paris 1950, s. 450-451; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I-II; Semavi Eyice, *Bizans Devrinde Boğaziçi*, İstanbul 1976, s. 49-52; a.m.f., "Fetihten Önceki Üsküdar", *Üsküdar Sempozyumu I: 23-25 Mayıs 2003: Bildiriler* (ed. Zekeriya Kurşun v.dğr.), İstanbul 2004, s. 17-20; Affan Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İstanbul 1993, tür.yer.; Mehmet Nermi Hascan, *İstanbul Hamamları*, İstanbul 1995, s. 12-14, 28-29, 41-44, 77-81, 102-105, 135-138; a.m.f., *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, İstanbul 2001, I-III; Mustafa Özdamar, "Üsküdar Namazgâhları", *Üs-*

küdar Sempozyumu I: 23-25 Mayıs 2003: Bildiriler (ed. Zekeriya Kurşun v.dğr.), İstanbul 2004, I, 97-105; İsmail Orman, "Osmanlı Su Medeniyeti: Üsküdar'daki Su Tesisleri Bağlamında Bir Değerlendirme", a.e., I, 117-136; Tülay Sezgin, "Üsküdar'da Hatun Türbeleri", a.e., II, 139-154; Şehrazat Karagöz, "Marmaray Projesi Üsküdar Meydanı Aç-kapa İstasyonu Arkeolojik Kurtarma Kazıları", 15. *Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu (24-26 Nisan 2006)*, Ankara 2007, s. 137-166; a.m.f., "Khrysopolis'in Koloni Kenti Olarak Tarihte Yeri", *Gün Işığında İstanbul'un 8000 Yılı*, İstanbul 2007, s. 32-53; Şeniz Atik, "Marmaray İstasyon Projesi Kapsamında Üsküdar Meydan Kazısı-1", a.e., s. 54-63; Cahit Baltacı, "XV- XVI. Asırlarda Üsküdar Medreseleri", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V: 1-5 Kasım 2007: Bildiriler* (ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul 2008, I, 97-102; Nuray Güler, "Üsküdar'ın Merkezi: Gülfem Çarşısı (XVI. Yüzyıl)", a.e., I, 451-466; Nimet Bayraktar, "Üsküdar Kütüphaneleri", *VD*, sy. 16 (1982), s. 45-59; Behçet Ünsal, "Sinan'ın Son Bir Eseri Üsküdar-Büyük Hamamı'nın Aslı Şekline Dönüşümü", *Taç*, I/1, İstanbul 1986, s. 23-28; Enis Karakaya, "Üsküdar'ın Bizans Devri Arkeolojisi", *İstanbul*, sy. 46, İstanbul 2003, s. 74-76.

ENİS KARAKAYA

ÜSKÜDAR MEVLEVÎHÂNESİ

Üsküdar ilçesinde İmrahor semtinde Ayazma mahallesinde Doğançılar caddesinin batı yakasında yer almaktadır. Sultanazade Halil Numan Dede Bey tarafından 1207'de (1792-93) kurulan mevlevîhâne, İstanbul'daki diğer mevlevîhanelerden farklı olarak özellikle taşradan İstanbul'a gelen ve İstanbul'dan Anadolu'ya geçen dervişlerin konaklaması için tasarlanmıştır. Aynı zamanda Galata Mevlevîhanesi'nin yirminci postnişini olan Numan Dede'nin, Üsküdar'daki evini tādil etmek ve buna bir semâhâne eklemek suretiyle ilk mevlevîhâne binasını meydana getirdiği bilinmektedir.

Üsküdar Mevlevîhanesi XIX. yüzyıl için de birçok defa yenilenmiş ve onarım ge-

çirmiştir. II. Mahmud, Müşir Ahmed Fevzi Paşa'yı bina emini tayin ederek 1250'de (1834-35) mevlevîhaneyi yeni baştan inşa ettirmiş, Abdülmecid döneminde 1844, 1845 ve 1851 yıllarında yapının birtakım eksikleri tamamlanmış ve onarımı yapılmıştır. Son olarak 1872'de Kaptanıderyâ Ahmed Vesim Paşa tarafından bugünkü şekliyle ihya edilmiştir. Semâhâne-türbe, selâmlık-mutfak, dedegân ve harem dairelerinden meydana gelen yapılar topluluğu XIX. yüzyılın son çeyreğinde de birtakım onarımlar geçirmiş olmalıdır. Son postnişin Ahmed Remzi (Akyürek) Dedeefendi 1919'da meşihata getirildiğinde harap durumdaki mevlevîhaneyi tamir ettirmiştir. Diğer taraftan mevlevîhanenin II. Meşrutiyet döneminin başlarında Bahariye ve Yenikapı mevlevîhanelerini ihya eden, Mevlevî muhibbi Sultan Reşad tarafından yenilenmesi düşünülmüş, bu dönemde Evkaf Nezâreti inşaat ve tamirat müdürü Mimar Kemâleddin Bey ilginç bir taslak hazırlamış, ancak Balkan savaşları ile I. Dünya Savaşı'nın araya girmesi üzerine bu proje uygulanamamıştır. Cumhuriyet döneminde terk edilen ve zamanla harap duruma gelen binalar harem bölümü dışında 1975-1980 yıllarında bazı hayır severlerin yardımlarıyla onarılmıştır.

Mevlevîhânedeki cumartesi günleri mukabele icra edilmesine rağmen burası, Mevlevî dervişi yetiştirmekle yükümlü bir âsîtânedeki ziyade konaklama fonksiyonuna yönelik bir tesis olduğundan diğer İstanbul mevlevîhanelerine oranla başta müzikli Mevlevî kültürünün gelişimi açısından daha mütevazı bir geçmişe sahiptir. Dahiliye Nezâreti'nin 1301 rûmî tarihli (1885-86) istatistik cetvelinde burada on dört dervişin ikamet ettiği belirtilmiştir. Numan Dede'den sonra Mehmed Hüsameddin Dede (ö. 1801), Ali Nâilî Dede, İsmâil Hulûsi Dede, Seyyid Mehmed Emin Dede, Seyyid Abdullah Necib Dede, Ahmed Ârif Dede, Mehmed Zeki Dede, Mehmed Hasib Dede, Halil Hâlid Dede, Ârif Dede, Galata Mevlevîhanesi'nin son postnişini Ahmed Celâleddin Dede ve Ahmed Remzi Dede (ö. 1944) posta geçmiştir. Mevlevîhanenin arsası doğuda Doğançılar caddesi, diğer yönlerde bahçeli meskenlerin işgal ettiği komşu parsellerle çevrilidir. Semâhâne-türbe arsanın güneydoğu köşesinde cadde üzerinde yer alır. Bunun kuzeybatısında selâmlık-mutfak binası bulunmaktadır. Selâmlık-mutfak binasının güneyinde yedi adet kabri barındıran küçük bir hazire mevcuttur. Bu yapının da kuzeybatısında dedegân daire-

Üsküdar
Mevlevîhanesi'nin
semâhâne-
türbe binası